

6. Лазарев А.Г., Лазарев А.А. История архитектуры и градостроительства России, Украины, Белоруссии VI-XX вв. – Ростов на Дону: Феникс, 2003. – 512 с.
7. Лапш Г.М. Города на пути в будущее. – М.: Мысль, 1987. – 237 с.
8. Перцик Е.П. География городов (геоурбанистика): Исторические этапы развития городов. – М.: Изд-во Моск.ун-та, 1985. – 145 с.
9. Перцик Е.П. География городов (геоурбанистика). М.: Высш. шк., 1991. – 320 с.
10. Тверской Л.М. Русское градостроительство до XVII в. – М.-Л., 1953. – С. 51-174.

Summary:

Iryna Soumatokhina. TRENDS OF TOWN-PLANNING DEVELOPMENT PROCESSES IN UKRAINE IN MIDDLE AGES (V-XVII cen.).

The main principals and peculiarities of town-planning processes on the territory of Ukraine in middle ages with history-geographical analyzes were based. The factories urban net formations were researched. The cartographical distribution model and general connection between old Russian and modern cities.

УДК. 911.52

В'ячеслав ЄРМАКОВ

ЗАКОНОМІРНОСТІ ДИНАМІКИ ПРОМИСЛОВОЇ ПІДСИСТЕМИ ГОСПОДАРСТВА ПОЛТАВСЬКОГО РЕГІОНУ ПІСЛЯ СЕЛЯНСЬКОЇ РЕФОРМИ 1861 РОКУ

Регіональні суспільно-географічні дослідження окрім комплексного та покомпонентного аналізу складових частин господарської системи включають у себе також проблеми її динаміки в історичному аспекті.

Період після реформи 1861 року для України та окремих її регіонів характеризувався глибокими трансформаційними зрушеннями у галузевій і територіальній структурі господарства. Основним змістом цього періоду виступали значні зміни в організації промисловості на базі розгортання та поглиблення промислового перевороту при переході від аграрної до індустріальної епохи. Із прийнятих п'яти циклів індустріального розвитку даний період охоплює другий та частину третього циклів з характерним для них поєднанням ключових інноваційних чинників та провідних галузей економіки. При цьому кожний із циклів має певні особливості суспільно-економічного, науково-технічного та географічного змісту [3, 4].

Розвиток ринково-капіталістичних відносин та підприємницька ініціатива склали основу моделі індустріалізації регіонів України в даний період. У цьому проявляється дія основного комплексного чинника територіальної організації господарства – способу виробництва та системи виробничих відносин, визначаючи специфіку взаємодії решти чинників інерційності та динамічності.

Технічний переворот та викликані ним суспільні перетворення відбувалися відносно синхронно в усіх чотирьох сферах матеріального виробництва: в обробній та добувній промисловості, в сільському господарстві та на транспорті [5, с. 6].

Стосовно промислового виробництва проблематика промислового перевороту тісно пов'язана із теорією трьох стадій розвитку капіталізму; розвиненої відносно умов Російської імперії. Ці стадії включають в себе ремесло і дрібнотоварне виробництво, мануфактуру та фабрику.

Галузева структура промисловості Полтавської губернії напередодні реформи 1861 року відображала процеси товаризації поміщицького господарства, розвитку поміщицького підприємництва, що особливо проявилось в посиленому розвитку таких галузей як гуральництво та цукроваріння. Гуральництво за вартістю виготовленої продукції (77,4%) займало провідне становище у структурі промислового виробництва [6, с. 315-325]. В цих галузях зберігалася поміщицька монополія, оскільки в період розкладу феодальних відносин провідні позиції займали ті галузі, які найтісніше пов'язували поміщицьке господарство з ринком. За допомогою них поміщики мали змогу продовжувати ведення старого маєткового господарства в умовах втягнення в товарно-грошові відносини, не змінюючи кардинально феодальної системи господарювання. Відносно невелика частка галузей, де застосовувалася вільнонаймана праця, зумовлена відсутністю широкого ринку робочої сили і ринків збуту продукції, що істотно звужувало сферу розвитку капіталістичних підприємств.

Специфічне становище розкладу феодальних відносин і зародження капіталізму напередодні реформи 1861 року зумовило співіснування двох основних типів промислових підприємств за характером організації виробництва: кріпосницьких (вотчинних) та капіталістично організованих мануфактур з використанням вільнонайманої праці і роботи на вільний ринок [2, с. 70-80].

Подальша динаміка галузевої структури промислового виробництва Полтавського регіону зумовлена наявністю і різною історичною долею цих двох видів мануфактур, оскільки капіталістична мануфактура і капіталістична фабрика могли виникнути лише на основі простої капіталістичної кооперації, і лише на таких підприємствах міг здійснитися промисловий переворот.

Тому аналіз динаміки галузевої структури промисловості в даний період передбачає умовне групування виробничих галузей за ступенем адаптації до нових ринкових умов. Прикладом вдалої адаптації можна вважати гуральництво і цукрову промисловість, протилежним прикладом – суконну і селітряну промисловість. Розглянемо це на прикладі гуральництва і суконної промисловості.

Серед причин значного розвитку і поширення гуральництва у поміщицьких маєтках слід виділити труднощі в збуті головного продукту маєтків – зернових хлібів внаслідок несприятливих цінових кон'юктур, що спостерігалось з 20-х років XIX століття. В умовах вузькості внутрішнього ринку, відсутності удосконалених шляхів сполучення та транспортних засобів відбувалося нагромадження значних його залишків. За цих умов лише розвиток технічних виробництв у поміщицьких маєтках міг гарантувати компенсацію втрат від зменшення доходності зернового господарства. Іншим чинником поширення гуральництва була урядова підтримка даного виробництва.

У пореформний період склалися принципово нові умови функціонування та розміщення підприємств винокурної промисловості. Скасування кріпосного права позбавило гуральні дарової робочої сили селян, змусивши шукати шляхи перебудови маєткового господарства через зміну всієї техніко-економічної основи виробництва. Цей процес супроводжувався інтенсивним скороченням кількості дрібних примітивно оснащених гуралень і переміщенням виробництва до більш великих технічно оснащених парових закладів (табл. 1).

Таблиця 1

Кількість гуралень у Полтавській губернії *

Роки	1802	1846	1860	1862-1863	1863-1864	1879-1880	1885	1894-1895
Кількість підприємств	1086	457	476	239	179	77	59	45

* Розраховано за [5, с. 28, 89, 90, 92, 95] [1, с. 176-177].

Розвиток цукрової промисловості є найбільш типовим вираженням процесів товаризації поміщицьких господарств в Україні. Основними спонукальними причинами до організації цукроваріння виступали прагнення поміщиків компенсувати зниження доходності маєтків внаслідок коливань цін на хліб з 20-х років XIX ст. – головного продукту дворянських маєтків, а також протекціоністська митно-тарифна політика уряду.

На території Полтавської губернії перші цукрові заводи з'явилися у кінці 20-х років XIX ст. і їхня кількість протягом дореформного періоду постійно зростала. Так з 1847 року по 1856-57 роки кількість цукрових заводів тут зросла з 11 до 21 [1, с.185,186]. Проте основна їх маса являла собою дрібні технічно недосконалі підприємства.

Після скасування кріпосного права, особливо у перші пореформні роки, цукрова промисловість зазнала системної кризи, яка проявилася передусім у різкому скороченні кількості дрібних цукрових заводів та обсягів виробництва продукції. Головними причинами цього слід вважати гострий дефіцит вільних капіталів у власників дрібних цукроварень, порушення режиму постачання сировиною внаслідок скорочення посівних площ під буряками у селянських господарствах після розкряпачення, дефіцит робочої сили внаслідок відмови колишніх заводських панщинних селян відбувати свої повинності, а також зміни у акцизній політиці уряду не на користь дрібних цукроварень (Статут 1863 р.). На час проведення земського подвірного перепису 1881-1889 рр. на території Полтавської губернії залишилося діючими лише два цукрових заводи удосконаленого типу з обсягами виробництва в середньому 100-110 пудів цукор на рік [8, с.98, 99]. Подальше поступове зростання кількості цукрових заводів на території Полтавської губернії (як і на Лівобережній Україні в цілому) відбувалося за рахунок технічно переобладнаних підприємств та концентрації виробництва.

Суконне виробництво Полтавського регіону являло собою типово поміщицьке підприємництво на феодальній основі і тяжіло у своєму розміщенні до сільських населених пунктів. Пореформні перетворення негативно вплинули на умови розвитку суконного виробництва, заснованого на кріпосній праці. Конкуренція передових районів легкої промисловості Росії зумовила майже повне

зникнення підприємств цієї галузі на даній території і переміщення цілого галузевого району до більш вигідних місць локалізації (центральної промислової району Росії, району посаду Клинци Чернігівської губернії), де капіталістична організація суконного виробництва сформувалася із самого початку. В цілому, суконна промисловість України, що у передреформний період за вартістю продукції, кількістю закладів і кількістю зайнятих робітників займала третє місце після винокурної і цукрової промисловості, у пореформний період швидко занепадає і перетворюється на другорядну галузь (табл. 2).

Таблиця 2

**Кількість підприємств суконної промисловості
у Полтавській губернії та Україні у 40-80-их роках XIX століття ***

Роки	1847	1856	1859	1879	1884	1888
Полтавська губернія	19	14	10	3	1	
Україна	311	144	172	156	108	83

* Розраховано за [5, с.47,107]

Селітроваріння на основі використання майданів – залишків насипів і поховальних ям великих курганів було одним з найважливіших промислів на Лівобережжі, в тому числі на Полтавщині, який мав оборонне значення. У другій половині XVIII та першій половині XIX ст. селітроваріння набуло дворянської монополії і було пов'язане з постачанням сировиною порохових заводів (зокрема на Шосткінський порохівий завод).

Після реформи кількість подібних закладів почала різко скорочуватись: в одному лише Зінківському повіті Полтавської губернії на початок 80-х років XIX ст. із 225 селітряних закладів, які існували до реформи, залишилося лише 13 [7, с.63]. Основні причини цього полягали у зміні в умовах збуту місцевої селітри внаслідок використання більш дешевої чилійської селітри, а також у використанні гною, який йшов у бурти, для угноєння полів.

Таким чином суспільно-економічні процеси епохи індустріалізації наклали помітний відбиток на галузеву і територіальну організацію промисловості у формах промислово-територіальних систем різних типів (елементарних, багатостадійних, спеціалізованих, інтегральних). Галузева структура та розміщення промислового виробництва Полтавської губернії напередодні та після реформи 1861 року відображала загальносистемні особливості завершальної фази доіндустріального і початкових фаз індустріального періоду суспільного розвитку та його регіональні варіації в конкретно історичних умовах формування національного господарського комплексу. В основі трансформаційних процесів у промисловій підсистемі Полтавського регіону знаходилася комплексна дія чинника суспільних відносин у поєднанні з іншими чинниками економічного і природного характеру, спільними для макрорегіону Лівобережної України. Конкретний прояв зазначених процесів відбувався у вигляді територіального переміщення старих галузевих районів, сформованих у феодальний період, під впливом законів вільної конкуренції, зміни конфігурації ареалів розміщення різних галузей промисловості.

Література:

1. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини 19-го століття. – К.: Держполітвидав УРСР, 1954. – 452 с.
2. Дерев'янкін Т.І. Промисловий переворот на Україні: питання теорії та історії. – К.: Наукова думка, 1975. – 279с.
3. Захарченко В. Перший цикл індустріального розвитку (1785 – 1845 рр.) і формування промислових територіальних систем // Вісник Львів. ун-ту. Серія: Міжнародні відносини – 2001. – Вип. 5. – С. 205-212.
4. Захарченко В. Другий цикл індустріального розвитку (1846-1900 рр.) і формування промислових територіальних систем // Вісник Львів. ун-ту. Серія: Міжнародні відносини. – 2001. – Вип. 3. – С. 150-157.
5. Мельник Л. Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. – К.: Вид-во Київського університету, 1972. – 240 с.
6. Памятная Книжка Полтавской губернии на 1865 год. / Сост. Н. Бодянский. – Полтава, 1865.
7. Сборник по хозяйственной статистике Полтавской губернии. Т. I, Ч. 2. – Зеньковский уезд. – Полтава, 1883.
8. Сводный сборник по хозяйственной статистике Полтавской губернии. – Вип. 1. – Полтава, 1900.

Summary:

In this article theoretical and methodical approaches are analyzed concerning concrete historical aspects of the regional, social and geographical researches. On the example of Poltava region the regularities of dynamics industrial system are examined after the peasant reform in 1861.